

Törő László Dávid

TÖRTÉNÉSZEK NÉPI MÚLTKONSTRUKCIÓI
AZ 1945 ELŐTTI BURGENLAND-VITÁKBAN*

1951-ben Fritz Zimmermann burgenlandi helytörténész arra kérte bécsi kollégáját, Hugo Hassingert, hogy támogasson egy Burgenland népességtörténetére irányuló kutatási tervet, amely családnevek és etnikai viszonyok rekonstruálását célozta volna. Zimmermann szerint azért is szükség lett volna egy ilyen vizsgálatra, mert a dualizmus kori magyar állami népszámlálási statisztikák megbízhatatlanok voltak, hiszen a magyarországi németek legtöbbször csak állami-bürokratikus nyomás hatására vallották magukat magyarnak. Nem is beszélve arról, hogy a megkérdezettek az anyanyelvükön kívül gyakran más nyelvet is folyékonyan beszéltek, a magyar–német kétnyelvűség jelenségét pedig a statisztikák¹ nem feltétlenül tükrözik.² Hassinger, aki ekkor a bécsi Földrajzi Intézet (Institut für Geographie und Regionalforschung) vezetője volt, több megbeszélést folytatott az ügyben Leo Santifallerrel, az Osztrák Történetkutató Intézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) igazgatójával. Santifaller kezdetben lelkes válaszeletet küldött Hassingernek,³ végül azonban nem támogatta a projektet. Szerinte ugyanis ahhoz, hogy egy ilyen munkát el lehessen végezni, tanítványát (a *Burgenlandi Oklevéltkönyv* szerkesztését végző Hans Wagnert)⁴ magyarországi levéltárakba kellett volna küldenie, ami akkor lehetetlen vállalkozásnak tűnt: egyrészt, mert tanítványa ilyen kutatási témára soha nem kapott volna engedélyt a magyar levéltáraktól, másrészt tartott attól, hogy e támogatás miatt könnyen nacionalistának bélyegeznék az általa vezetett intézetet.⁵ Jóllehet a fent idézett eset kívül esik a tanulmány vizsgálta korszakon, mégis jól szemlélteti, hogy az

* A tanulmány elkészítését az OTKA–NKFI-134469 posztdoktori ösztöndíja támogatta. A bécsi kutatásokat a Collegium Hungaricum Junior ösztöndíja tette lehetővé.

¹ A dualizmus kori magyar népszámlálási statisztikák (amelyek 1900 után szubjektív elemeket tartalmaztak azáltal, hogy a „legjobban és legszívesebben beszélt” nyelvre mint anyanyelvre kérdeztek rá) dekonstrukciójához újabban lásd *Kövér György*: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* 150. (2016) 1221–1258. A térség németsége Faragó Tamás szerint nem asszimilálódott jelentős mértékben, a statisztikák által mért magyarul tudás legtöbbször kétnyelvűséget jelentett. *Faragó Tamás*: Népeség-növekedés – asszimiláció – vándorlás. *Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt. Századvég* 4. (1999) 12. sz. 33–57.

² Fritz Zimmermann levele Hugo Hassingernek, 1951. ápr. 20. Universitarchiv Wien (a továbbiakban: UAW), Nachlass Hugo Hassinger, 17. d.

³ Leo Santifaller levele Hugo Hassingernek, 1951. máj. 17. UAW, Nachlass Hugo Hassinger, 17. d.

⁴ Az Oklevéltkönyv előkészületeiről és a Burgenland-vita más aspektusairól lásd *Törő László Dávid*: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). *Valóság* 63. (2020) 9. sz. 19–30.

⁵ Hugo Hassinger levele Fritz Zimmermannak, 1951. jún. 25. UAW, Nachlass Hugo Hassinger, 17. d.

osztrák–magyar határvidék népességének történeti kutatása fontos, ám kényes téma volt még a második világháború után is.

Az újabb nacionalizmuskutatások szerint a nemzetek határrégióinak pusztaléte is heves reakciókat válthat ki, mert ezek a területek folyamatosan arra emlékeztetnek, hogy a teljesen homogén nemzetállam utópiája elérhetetlen; ráadásul a nemzeti tér a vegyes etnikai, kulturális hovatartozású végeken könnyen kikezdehető, destabilizálható. Az így fennmaradó irritáció/frusztráció az egyes nemzetek politikusaiban és tudósaiban időről időre felerősítette a határvidékek „megtisztításának” fantáziáját, az etnikai tisztogatás vagy a lakosságcsere vágyát.⁶ Érdemes tehát historiográfiai szempontból elemezni, hogy az osztrák–magyar határvidék múltjáról folytatott népiség- és településtörténeti viták során a történészek hogyan néztek szembe a vegyes lakosságú régió kérdésével.

Az 1930-as és 1940-es években részben német hatásra az osztrák és a magyar történetírásban is megszorodtak a népiségtörténeti, illetve néptörténeti (*Volksgeschichte*) tanulmányok és könyvek Burgenlandról.⁷ Erre a megközelítésre jellemző volt, hogy képviselői a politika- és szellemtörténettel szemben érveltek és elégtelennek tartották a politikai nemzetfogalom használatát a múlt feldolgozásához. Burgenland határai ezekben az elbeszélésekben nem közigazgatási vagy politikai jellegűek voltak, az osztrák, valamint a német történetírás Sopront és a Dunántúl egyes tájait is a német „néptest” (*Volkskörper*) részeként értelmezte. Az irányzat legfőbb osztrák és német képviselői Ernst Klebel, Otto Brunner, Otto-Albrecht Isbert és Konrad Schünemann voltak, de a második világháborúig kevés kivétellel szinte minden osztrák történész, így a burgenlandi helytörténészek is a *Volksgeschichte* hatása alá kerültek.⁸ Magyar részről pedig Mályusz Elemér, Szabó István és Kovács Márton voltak a legismertebb képviselői.

A népiségtörténet gyakran összefonódott a megye- és településtörténettel (bár nem feltétlenül volt azonos vele), ezért a történészekon kívül a nyelvészet (Walter Steinhauser, Moór Elemér, Schwartz Elemér), a földrajz (Wallner Ernő) és a statisztika, demográfia (Thirring Gusztáv) szakértői is megnyilvánultak az egyes konkrét témákban, írásaikra pedig a népiségtörténeti művek is nagyban támaszkodtak.

⁶ Mark Pittaway: National socialism and the production of German–Hungarian borderland space on the eve of the second world war. *Past and Present* 216. (2012) 1. sz. 143–180.

⁷ A régióról szóló földrajzi diskurzusról, illetve a terület különböző elnevezéseiről újabban lásd *Jankó Ferenc*: Változó földrajzi nézőpontok. Burgenland és Nyugat-Magyarország az első világháború előtt és után. *Századok* 155. (2021) 353–370.

⁸ Más kérdés, hogy a népi szempontokra való hivatkozás mellett mennyiben érvényesült ténylegesen a német *Volksgeschichte* módszertana, például a helytörténészek körében. E kérdés vizsgálata azonban túlnőne a jelen kereteken.

Az osztrák és német völkisch érvelés főbb jellemzői

Az osztrák történetírás Burgenland-értelmezéseiben kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott a térség lakosságának (természetesen: németiségének) etnikai, nyelvi alapú vizsgálata, a német történeti folytonosságot ugyanis könnyebben tudták így megalkotni, mint az állami keretből kiinduló politika- vagy diplomáciatörténeti fejtegetésekkel. Az 1920-as évek első felében még rövidebb cikkek, pamflettek jelentek meg osztrák történetírók részéről a témában, az évtized második feléből azonban már találkozhatunk részletesebb elemzésekkel is. Ernst Klebel egy 1928-ban megjelent tanulmányában a Karoling Birodalom keleti határai kiterjedésének elemzése során egyházi birtokadományokat vizsgált és etimológiai következtetéseket vont le települések nevével kapcsolatban. A „Kőszeg” név eredetével kapcsolatban egy német–szláv–magyar nyelvátvételi sorrendet állított fel. Szerinte a 9. században Guntionis-nak nevezett hely először a német „Gunsa” alakban terjedt el, majd a szlávba „Gussig” néven került bele, a magyar változat (Kőszeg) pedig csak 1200 körül született meg. Eszerint az értelmezés szerint tehát a „német nyelv az elsőbbség”.⁹ Az osztrák történész állította, hogy a Karoling Birodalom legfontosabb határszakasza a délkeleti volt, hiszen a mai magyarországi területek eseményeiről szól a legtöbb fennmaradt forrás. Ennek a mozgalmasságnak pedig szerinte két oka volt: itt a birodalomnak két nagyhatalommal (bizánciak, bolgárok) is szembe kellett néznie, továbbá az avar felsőrétegek kihalásával számos birtok szabaddá vált, ami jó lehetőséget biztosított a birtokadományozásokra.¹⁰ A birtokviszonyokkal magyarázta Klebel, hogy Alsó-Pannóniában miért nem maradt meg olyan tartósan a németiség, mint a Bécsi Erdő és a Rába közötti területeken: az adományok útján gyarapodó egyházi birtokokat ugyanis (ezekből több volt Alsó-Pannóniában) a magyarok később könnyebben el tudták foglalni, mint a nemesi és paraszti kézben lévő földeket.¹¹

Klebel tanulmánya fontos hivatkozási ponttá vált a térség kutatói körében, s volt olyan magyar szerző is, aki egyetértően hivatkozta: a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa, Veszelka László például részben ezen írás alapján rekonstruálta a Karoling Birodalom délkeleti közigazgatási egységeinek határvonalait.¹² Az osztrák történész személyével és munkásságával viszont a magyar szellemtörténészek (Deér József középkorász és Bogay Tamás művészettörténész) később határozottan szembe

⁹ Ernst Klebel: Die Ostgrenze des Karolingischen Reiches. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 21. (1928) 351.

¹⁰ Uo. 364.

¹¹ Uo. 378.

¹² Veszelka László: Sopron régi németisége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron 1934. 8. A népesedési viszonyokról vagy a német lakosság kontinuitásáról azonban Klebelhez képest egészen más képet ad a könyv.

fordultak. A második világháború után Németországban letelepedő Bogyay Tamás például 1959-ben a „német történetírás szégyenének” nevezte, hogy újból kiadták Klebel eredetileg 1928-ban megjelent, fentebb bemutatott tanulmányát.¹³ A szintén németországi emigráns Deér Józsefnek pedig 1957-ben egy konferencián azzal támadt neki Klebel, hogy a magyarok „elárulták a Führert” a második világháborúban.¹⁴

Klebel tanulmányának eredményei már egy évvel a megjelenése után visszhangra találtak az osztrák történeti felfogásban. Gottfried Franz Litschauer középiskolai történelem- és földrajztanár például Burgenland német betelepüléséről írt egy tanulmányt a *Burgenland* című helytörténeti folyóiratban. A szerző szerint a 9. században gyér szláv és avar népesség lakta Pannóniát, ezért a szlávok gyakran hívtak be németeket a területre – ezt a folyamatot Litschauer pedig többször is „kolonizációnak” nevezi.¹⁵ Klebelhez hasonlóan Litschauer is Kőszeggel azonosította az először 802-ben felbukkanó Guntionis-t, a település tehát szerinte a „legrégebbi német alapítás”.¹⁶ A magyar honfoglalás és különösen a 907-es pozsonyi csata a német „kolonizáció munkáját” lerombolta ugyan, a németység mégsem tűnt el teljesen a térségből; csak a felső rétegek menekültek el a magyar hódítók elől, a paraszti társadalom viszont helyben maradt. A német jelenlét folytonosságát bizonyítja szerinte, hogy számos régi német hely- és folyónév is fennmaradt, például: Leitha, Ödenburg, Güns vagy Raab. A burgenlandi terület határ jellege a szerzőnél kifejezetten pozitív történelmi szereppel bír: Litschauer szerint a német nemesi családokat megvédte az elmagyarosodástól az, hogy birtokaikat az osztrák–magyar határ közelében kapták. A tanulmány végkövetkeztetésében megjelent a népi érvelés mindkét hivatkozási alapja (etnikai-nyelvi folytonosság és a parasztság kultusza): „Amennyiben kezünkbe vesszük egy mai nyelvtérképet Burgenlandról és összehasonlítjuk azokkal az eredményekkel, amelyeket történeti vizsgálatunkkal nyertünk, akkor látjuk, hogy a hienc németység évszázadokon át szívósan és elpusztíthatatlanul fennmaradt. Az őshonos német népiséget éppen a paraszti rétegeknek köszönhetően nem betegítették meg az újabb kor magyarizációs törekvései.”¹⁷

¹³ K. Lengyel Zsolt: Der gelehrsame Exilant. Eine kleine Biographie des Historikers Thomas von Bogyay. Regensburg 2018. 92–93.

¹⁴ Uo. 88. Ennek a személyes összetűzésnek valószínűleg nem csak nemzeti és politikai ellentét volt az oka. Klebel híres volt nyers, durva és konfliktuskereső természetéről, emiatt pedig osztrák kollégái sem mind szívlelték. Részből ezért, valamint a náci-katolikus ötvözetű, sajátos politikai felfogása miatt az osztrák történész nem is tudott tudományos karriert építeni hazájában, s végül a háború után csak Németországban tudott elhelyezkedni. Erről lásd Wolfram Ziegler: Ernst Klebel (1896–1961). Facetten einer österreichischen Historikerkarriere. In: Österreichische Historiker, Lebensläufe und Karrieren 1900–1945. II. Hrsg. Karel Hruza. Wien 2012. 489–522.

¹⁵ Gottfried Franz Litschauer: Zur Geschichte der deutschen Besiedlung des Burgenlandes. Burgenland – Vierteljahreshefte 2. (1929) 4. sz. 185.

¹⁶ Uo. 186.

¹⁷ Uo. 191. A német forrásokból vett idézetek a szerző fordításai.

A *Volksgeschichte* történeti érveinek alapjait Otto Brunner 1932-ben megjelent *Das Burgenland* című írásával is illusztrálni lehet – itt már olyan kifejezés is megjelenik, mint a „néptalaj”, amellyel a korábban idézett írásokban még nem találkozhattunk.¹⁸ Brunner ebben a munkájában hangsúlyozta, hogy a térség nem a háború politikai következményeként vagy diplomáciai szerződéseknél köszönhetően került Ausztriához, hiszen Burgenland szerinte mindig is a német néptalaj integráns része volt; a magyar állami fennhatóság tehát csak egy mulandó epizód volt a német *Volksboden* életében. Igaz ugyan, hogy a helyi elit elmagyarosodott, a parasztság azonban mindvégig megmaradt németnek, azaz megőrizte nyelvét és kultúráját is.¹⁹

Brunnernél alaposabban tárgyalta a kérdést a stuttgarti Német Külföldkutató Intézetnek (Deutsches Ausland-Institut Stuttgart) dolgozó, majd Bécsben működő Otto-Albrecht Isbert 1934-ben, a magyar–német határvidék történetének szentelt elemző tanulmányában. A német történész szerint a nyugat-magyarországi német néptalaj esetében nemcsak egy két népet elkülönítő határvidékről, hanem olyan kapuról is van szó egyúttal, amely a német délkelet-irányú hatalmi törekvések hídfőjét jelenti.²⁰ Érvelésének rugalmasságot kölcsönzött az, hogy Isbert felfogásában a német néptalaj ugyan zárt határokkal bíró egység, míg a német kultúrta²¹ (*Kulturboden*) már nehezebben körvonalazható terület, így változó helyzetekben is könnyedén alkalmazni lehetett külpolitikai célok történeti megalapozása érdekében. Isbert szerint a német néptalajnak a középkortól kezdve végig sikerült megőriznie zártságát a vidéken a történelem változásai közepette is, mivel azt az újabb korokban sem pusztította olyan erősen a török hódítás, mint a magyar Alföldet. (Ezért itt a tanyásodás jelensége sem figyelhető meg.) Magyar falvakból statisztikailag

¹⁸ *Otto Brunner*: Das Burgenland. In: Bekenntnis zu Österreich. Ein Buch der Gemeinschaft. Hrsg. Friedrich Heiss – Hillen A. Ziegfeld. Berlin 1932. 40–46.

¹⁹ Az Otto Brunnerrel szóló újabb szakirodalom szerint viszont az 1930-as évek elején a történészre inkább a „nagynémet” tartománytörténet művelése volt jellemző, s csak később mélyült el nála a szűkebb értelmű *Volksgeschichte* recepciója. *Reinhard Blänkner*: Otto Brunner (1898–1982). „Nicht der Staat, nicht die Kultur sind uns heute gegenstand der Geschichte sondern Volk und Reich.” In: *Österreichische Historiker, Lebensläufe und Karrieren, 1900–1945*. III. Hrsg. Karel Hruza. Wien 2019. 439–477. Brunner később is élénk érdeklődést tanúsított a magyar vonatkozású történeti, történetpolitikai kérdések iránt. Erről lásd *Ujváry Gábor*: „A külföld még mindig alig tud rólunk.” Magyar–német tankönyvvita a második világháború idején. *Századok* 150. (2016) 109–110.

²⁰ *Otto-Albrecht Isbert*: Der deutsch–magyarische Grenzraum. In: *Die südostdeutsche Volksgrenze*. Wien–Preßburg–Kadlarsburg–Osttirol. Hrsg. Friedrich Seiß – Waldemar Wucher. Berlin 1934. 136–168. Itt és Otto Brunner *Das Burgenland* című tanulmánya kapcsán is megjegyzendő, hogy az írásaikat megjelentető kiadó (Volk und Reich Verlag) berlini volta már jelzi a német hangsúlyok megjelenését és az osztrák–német történeti törekvések összefonódását.

²¹ A néptalaj olyan terület, ahol még él az adott néphez tartozó lakosság. A kultúrta²¹nál már nem szükséges a lakosság folytonos jelenléte, az ilyen tereum elsősorban a kulturális emlékeknek és egyéb (általánosan felfogott) történelmi hatásoknak a következtében tartozik a nép érdekszférájába. Mint az látható, e fogalom pár kellően rugalmas jelentéssel bír ahhoz, hogy egy ország területi hódításainak szellemi alátámasztásául szolgáljon.

ugyan többet lehetett kimutatni a 18. és a 19. században, ám a német településeken a lakosság nagyobb létszámú és sűrűbb volt. A magyar népesség tehát szellősen fedte le a nyugat-magyarországi területek határvidékét, míg a német néptalaj ugyanott zárt, legalább ezer éve fennálló egységet képezett.²² A német történész az Őrvidék népiségtörténeti kutatását javasolta a magyar történészek számára, hiszen szerinte egyedül az Őrség tekinthető erős és összefüggő magyar népi tömbnek, amely a történelem változásainak is ellenállt.²³ Tanulmánya végén Isbert kijelentette, hogy a magyar állami fennhatóságnak „előnyös hozadékaik” is voltak a régió önazonosságá szempontjából, mivel ez a történelmi örökség Burgenlandban nem osztrák, hanem birodalmi német identitást fejlesztett ki. „Ha valahol, úgy itt hálás, pozitív hatásai is voltak a németségre nézve annak, hogy hosszú ideig külön, a magyar állam területén léteztek. Mert ez a terület soha nem lett kisosztrákká, sokkal inkább vált magyannémetté, érzelmi szempontból ’birodalomközelivé.’”²⁴

Osztrák (történet-)tudósok burgenlandi tanulmányi utazása

1933. szeptember 26-án Bécsből, Innsbruckból és Grazból számos történész, nyelvész, földrajz- és néprajztudós tett több napos, tudományos előadásokkal és kulturális programokkal tarkított látogatást a nem is oly régen Ausztriához csatolt régióban. Az utazásról és az előadások tartalmáról Ernst Rieger részletes jegyzőkönyvet készített,²⁵ amely lényeges forrása ennek a tudományos seregszemlének.

Az utazás szervezési keretét a német népi kutatóközösségeket magában foglaló és a külföldi németség feltérképezését célzó Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften (Népi Német Kutatóközösségek) egyik, Ausztriában működő egysége biztosította. Ez 1931-ben alakult meg Bécsben Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft (Délkeleti Német Kutatóközösség) néven, Hugo Hassinger osztrák történész és földrajztudós vezetésével. Ez a munkaközösség Lothar Gross bécsi levéltároson keresztül a bécsi levéltárban dolgozó történészeket, Hans Hirsch intézetigazgatón keresztül a középkorral és segédtudományokkal foglalkozó Osztrák Történetkutató Intézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) munkatársait, Heinrich Kunnert burgenlandi helytörténészen keresztül pedig a burgenlandi történetírást kapcsolta össze, s ezzel hozzájárult egy országos kutatóhálózat kialakulásához. Hassinger rendszeresen küldött bizalmas jelentéseket főbb tagtársainak a tudománypolitikai

²² Isbert, O.-A.: Der deutsch–magyarische Grenzraum i. m. 160–161.

²³ Uo. 167.

²⁴ Uo. 168.

²⁵ Ernst Rieger az Osztrák Történetkutató Intézetben kapott történészképzést, és ekkoriban a végül csak a második világháború után elkészült Burgenlandi Oklevéltáron dolgozott, illetve Magyarországon is végzett levéltári kutatásokat.

tevékenységekről és kiadásokról. A legkorábbi ilyen jelentés 1933. március 15-én keletkezett és az első két év munkálatairól számolt be.²⁶ Eszerint a német anyagi háttérrel működő bécsi kutatóközpont kiemelten támogatta a Burgenlanddal kapcsolatos germanisztikai és néprajzi művek elkészítését, népdalok és nyelvjárások kutatását, magyar művek németre fordítását, továbbá a *Burgenlandi Oklevéltkönyv* megírásához szükséges forrásgyűjtést. Az is előfordult, hogy ellenpropagandát szerveztek magyar emlékezetpolitikai törekvésekkel szemben, így Kőszeg ostromának 400. évfordulója (1932) alkalmával, amikor „a magyar kultúrpropaganda” ünnepéyeit igyekeztek „tényszerű beszámolókkal” ellensúlyozni.²⁷

A tanulmányút szervezése része volt a kutatóközpont tevékenységének,²⁸ ilyen értelemben Burgenland „felfedezését”, történetének terepbejárások segítségével való megalkotását is elősegítette.²⁹ A résztvevők listáján találjuk Hugo Hassingeren kívül Otto Brunnert és Walter Steinhausert is. Brunner tekintélyét mutatja, hogy ő tartotta az első, méghozzá átfogó jellegű előadást, de később is aktív hozzászólója maradt a prezentációk nyomán kialakuló vitáknak. Az első előadás *A burgenlandi történelem alkotó erői* címet viselte és a Kismartonban (Eisenstadt) található Burgenlandi Mezőgazdasági Kamara (Landwirtschaftskammer Burgenland) termében hangzott el. Brunner Burgenland „alkotóerőinek” a német parasztságot és a kispolgárságot tartotta. Egy nagyobb ívű történelmi fejtegetés végén megállapította, hogy a „keleti nemzetek” (így Magyarország) magját a nemesek és mánások adták, mert ezek az államok sem tősgyökeres népiséggel (*Volkstum*), sem polgári társadalommal nem rendelkeztek. E hiátust 1867 után a magyarok erőszakos magyarosítási politikával próbálták ellensúlyozni, törekvéseik sikerét pedig jelzi, hogy még Nyugat-Magyarországon sem sikerült az osztrák szervezeteknek az Ausztriához való csatlakozás gondolatát felébredtetni.³⁰ Hans Graf (1935-től gimnáziumi tanár) a burgenlandi uradalmak történetéről beszélt, és főleg a Habsburg

²⁶ Hugo Hassinger: Tätigkeitsbericht der „Südostdeutschen Forschungsgemeinschaft“-Wien. Oktober 1931–März 1933. Kézirat. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Nachlass Lothar Gross.

²⁷ Uo. 4.

²⁸ Elképzelhető, hogy a tanulmányút bizonyos fokig egy demonstratív reakció volt a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi soproni vándorgyűlésére, ahol például az osztrák germanistákkal gyakran vitázó Schwartz Elemér tartott előadást a nyugat-magyarországi helységnevek eredetéről. A gyűlésről lásd *Katona Csaba*: „Én szívesen dolgoztam a Társulat érdekében...” Házi Jenő és a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi soproni vándorgyűlése. Soproni Szemle 66. (2012) 324–337.

²⁹ A jegyzőkönyv úgy fogalmaz, hogy a cél a tudósok „népességgel való szoros kapcsolatának” kialakítása, a tudományos előadások pedig „felvilágosító, nevelő” jellegűek. *Ernst Rieger*: Protokoll der „Studienfahrt Wiener Hochschullehrer und ihrer Gäste durch das Burgenland” vom 26.–30. September 1933. 1. A több mint ötven oldalas dokumentum megtalálható Lothar Gross bécsi hagyatékában, ám szélesebb körben is terjeszthették, ugyanis a Bécsi Történelmi Intézet könyvtárában is elérhető egy példánya.

³⁰ Uo. 3–5.

uralom alá került zálogbirtokok kérdését tárgyalta.³¹ Graf szerint nem minden nyugat-magyarországi zálogbirtok olvadt közjogilag Ausztria területébe, ám Bernstein (Borostyánkő) és Hornstein (Szarvkő) uradalmait ténylegesen Alsó-Ausztriához csatolták, e területekre Ausztriának tehát – szemben a többi uradalommal – történelmi joga is van. Az előadó az alsó-ausztriai rendek gyengeségének tartotta, hogy ezek a birtokok végül mégis visszakerültek magyar fennhatóság alá. Különösen lényeges volt az előadás nyomán kibontakozó vita. Otto Brunner ugyanis azt a tanulságot vonta le Graf fejtegetéseiből, hogy mivel Ausztriának Burgenlandra nincs is történelmi joga (hisz legfeljebb két uradalom tartozott korábban közjogilag az országhoz), ezért a területi igény kapcsán azt kell hangsúlyozni, hogy itt „német földről” van szó.³² Jelentős hatású volt még Walter Steinhauser bécsi germanista előadása. (Steinhauser az 1930-as években hosszas – már szinte párbajhoz hasonlító – vitát folytatott Moór Elemér és Schwartz Elemér magyar germanistákkal a burgenlandi helységnevek eredetéről.) Szerinte a „legszélesebb értelemben felfogott” helységnevkutatás a településtörténet egyik legfontosabb segédtudománya. Ezt 1921 után magyar és német tudósok egyaránt művelték. Az előadó a német települési kontinuitás mellett érvelt, azaz szerinte a magyar honfoglalók nem tudták teljesen megsemmisíteni a nyugat-magyarországi németség településeit, amit a német helységnevek továbbélése is bizonyít. Kutatási eredményei szerint Burgenland területének teljes német betelepülését a 11. és 12. századig lehet visszavezetni.³³

Magyar nép- és népiségtörténeti értelmezések

A német és osztrák völkisch érveléssel szemben a magyar népiségtörténeti interpretációknak a tisztán tudományos megismerésen túl két másik célja is volt. Egyrészt igyekeztek cáfolni a Dunántúl ősi német jellegére hivatkozó és így – esetlegesen – további osztrák/német területi hódításokat megalapozni is alkalmas történetírás megállapításait. Másrészt a népiségtörténet a politikai (azaz trianoni) nemzethatárokon kívülre eső magyar etnikai tömbök tanulmányozására koncentrált, e közösségek fennmaradásának vagy eltűnésének okait kereste,

³¹ Egy népszerű burgenlandi történeti narratíva szerint az 1447 és 1647 között elzalogosított (s változó időpontokban végül magyar fennhatóság alá visszakerült) hét uradalom (Szarvkő, Borostyánkő, Kismarton, Fraknó, Kabold, Kőszeg, Rohonc) már Burgenland történeti előzményének tekinthető azáltal, hogy Habsburg kamarai igazgatás alá került. A magyar történetírás ezt rendszerint azzal az érveléssel vitatta, hogy az elzalogosítás csak magánjogi, nem pedig közjogi aktus volt. A mai napig nem teljesen tisztázott kérdéshez lásd *Bariska István: A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647*. Szombathely 2007.; *Jankó Ferenc – Tóth Imre: Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában*. (Történelmi és földrajzi esszé) Szombathely–Sopron 2008. 51–52.

³² *Rieger, E.: Protokoll der „Studienfahrt Wiener Hochschullehrer und ihrer Gäste durch das Burgenland”* i. m. 23–24.

³³ Uo. 34–38.

hogyan jelen számára tanulságokat vonhasson le a határon túli magyar kultúra megtartásához. Az alábbiakban esettanulmányként a hazai népiségtörténet Burgenlanddal kapcsolatos legkiemelkedőbb vállalkozásainak egyikét, Kovács Márton Felsőőrrel szóló könyvét, valamint annak recepcióját mutatom be.

Burgenland népesség- és településtörténetével több, különböző szemléletű szerző is foglalkozott, akik gyakran éles vitákat folytattak egymással. Egy közös pont azonban mindenképpen volt vizsgálataikban: orientáció a földrajz felé. Wallner Ernő Felsőőrrel szóló 1926-os tanulmányát³⁴ Belitzky Jánostól kezdve Mályusz Eleméren át Kovács Mártonig számos szerző hivatkozta saját vizsgálatainak fontos kutatási előzményeként.³⁵ A Királyfalván (Königsdorf) született Wallner a Mendöl Tibor-féle településföldrajzi megközelítések híveként foglalkozott a felsőőri magyar településekkel – Felsőőr, Alsóőr, Jobbágyi, Őrisziget helyzetével. Dűlő- és családnévizsgálatok, fényképes források és birtokhatárookra vonatkozó adatok alapján írt a kérdés történeti, valamint aktuális vonatkozásairól. A német népi kontinuitás elméletét elvetette, mert szerinte a honfoglaló magyarok Pinka-völgyi pusztítása elől a németek a hegyek közé húzódtak vissza. Igyekezett bizonyítani a magyarság települési elsőbbségét az egyes vizsgált területeken. A 18. századtól elnémetesedő Jobbágyi kapcsán például azt írta, hogy a település „eredeti helyét és magvát bizonyosan nem lehet megállapítani, de a magyarság joggal tarthatja magát a németiségnél ősbibb települőnek.”³⁶ Írását aktuálpolitikai kiszólással zárta: Wallner szerint az osztrák „megszállás igáját” nyögő magyarság saját – a nyelvápolás lehetőségét biztosító – iskolák híján lassú „sorvadásra” van ítélve.

A település- és népiségtörténeti kutatások interdiszciplináris törekvéseinek több, egymással rivális viszonyban álló változata volt. A Sopron vármegye történetét író³⁷ és a protestáns Mályusz Elemér-féle népiségtörténettel katolikus alapról szembeszálló Belitzky János történész például nem kifejezetten a népi, etnikai alapra helyezte a hangsúlyt, ráadásul meg volt győződve arról is, hogy névelemzéssel nem lehet egy kevert nemzetiségű területen a nemzeti hovatartozás kérdését eldönteni.³⁸ Belitzky inkább a közigazgatási egységek (vármegye) identitásformáló erejét állította érvelésének középpontjába. Egy 1934-ben megjelent tanulmányában

³⁴ Wallner Ernő: A felsőőrvidéki magyarság települése. Földrajzi Közlemények 54. (1926) 1–4. sz. 1–36.

³⁵ Czirfusz Márton: A geográfus Wallner Ernő helye a tudományban. A diskurzuselemzés lehetőségei. Soproni Szemle 66. (2012) 143–155.

³⁶ Wallner E.: A felsőőrvidéki magyarság i. m. 16.

³⁷ Ehhez lásd a Házi Jenő soproni levéltáros történésszel folytatott levelezését Dominkovits Péter: Egy vidéki tudós kapcsolatrendszerének dokumentumaiból. Válogatás Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa levelezéséből, 1914–1944. Levéltári Közlemények 67. (1996) 114–117.

³⁸ Belitzky János felfogásához és a Mályusz Elemérral való ellentétéhez lásd Erős Vilmos: A Szekfű-Mályusz vita. Debrecen 2000. 154. 354. jegyz.

a nyugat-magyarországi középkori határvidék népességét elemezte és arra a következtetésre jutott, hogy a határvédelem közös célja formálta egységgé a térség különböző etnikumú népeit: „Sopron vármegye területe a kettős határvédelmi vonal tartozékaiból alakult ki. Az eredetileg különböző népű, kiváltságú területeket a közös cél, az ország területének védelme kapcsolta össze.”³⁹

Mályusz Elemér kifejezetten elutasító volt Belitzky, valamint az általa 1937-től szerkesztett *Történetírás* című folyóirat megközelítésével szemben. Mályusz vitapartnere személyét (sőt egyenesen értelmi képességeit) is durván támadta, írásait pedig lényegében nem tartotta tudománynak, sem „igazi” népiségtörténetnek.⁴⁰ Ő Belitzkynél sokkal erőteljesebben támaszkodott a német Volksgeschichte militáns beszédmódjára, alapfogalmaira és módszertanára.⁴¹ A német népi megközelítések egy kiemelt témája volt a „népszigetek” (*Volksplitter*), azaz a nemzetállami kereteken kívül, más államok területén fennmaradt etnikai tömbök kérdése. Mivel Burgenland területén az egyetlen ilyen nagyobb „népsziget” Felsőőr környékén volt, a magyar népiségtörténet elsőrangú feladatnak tartotta ennek kutatását.

A téma ötletét hangsúlyosan Mályusz Elemér vetette fel az 1930-as évek második felében tartott település- és népiségtörténeti előadásáiban, jóllehet valószínűleg Otto-Albrecht Isbert korábban bemutatott tanulmánya volt az inspiráció egyik forrása. Mályusz előadásainak központi gondolata volt, hogy a nyugati határvidék a középkorban nem német, hanem magyar néptalajnak volt tekinthető, s szerinte Pozsony, Vas, Sopron, Moson megyéket magyar etnikai többség jellemezte. A szerző elutasította a város- és falunépek német eredetét bizonyítani próbáló kutatások eredményeit és például Sopron esetében a magyar gyökereket hangoztatta.⁴² Mályusz arra a következtetésre jutott, hogy a magyar néptalaj nyugati határa a 10. századtól kezdve a Sopron–Kőszeg vonallal volt azonos, s csak a 17. század után zajlott jelentősebb elnémetesedés ezen a nyugati határvidéken. Ebben az értelmezésben Burgenland egy része 1921 után is a magyar kultúrta-
hoz tartozott, egyes területei pedig egyenesen a magyar néptalaj különálló részei voltak. Mint írja: „A középkorban azonban a mai Burgenland is magyar. Nem

³⁹ *Belitzky János*: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1934. 72–73.

⁴⁰ „Újabbán egy magát Történetírás-nak nevezett folyóirat felcsapott a népiségtörténeti kutatás propagálójának. Attól, amit ez a folyóirat igen alacsony értelmi színvonalon álló cikkeivel csinál, teljesen távol állunk.” *Mályusz Elemér*: Bevezetés. Népiségtörténet, néptalaj. In: *Mályusz Elemér*: A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Szerk. Soós István. Bp. 2002. 10–11.

⁴¹ Vitatott kérdés a historiográfia-írásban, hogy Mályusz népiségtörténeti koncepciója mennyiben azonos a német Volksgeschichte megközelítésével. A magyar történész nyugati határvidékkel kapcsolatos fejtegetései mindenesetre nagyban támaszkodtak a német irányzat alapfogalmaira és háborús beszédmódjára.

⁴² *Mályusz Elemér*: A nyugati határvidék. Magyarok és németek. In: *Üö*: A középkori magyarság i. m. 116.

teljesen, mert itt az Árpád-korban [a magyarság – T. L. D.] csak egyes vidékeket szállt meg, másokat betelepítetlenül hagyott. De nem azért, mert ott már volt lakosság, hanem mert az hegyes-erdős zóna.”⁴³ Ennek a népi szempontból eredményes középkori „népiségpolitikának” szerinte az volt az előfeltétele, hogy a Dunántúl (mint fontos magyar néptalaj) elég „népfelesleget” biztosítson a magyarság számára ahhoz, hogy a nyugati „népi határ” területét kitöltse, sőt a határon kívülre is küldhessen telepeseket. Kőszeg Mályusz felfogásában (szemben például Ernst Klebel értelmezésével) a magyar néptalaj része. „A honfoglalástól Szent Istvánig eltelt egy évszázad elég volt ahhoz, hogy a magyar néptalaj határa Kapuvártól kitolódjék a Fertő nyugati partjáig, és Soprontól lefelé úgy húzódjék, hogy Kőszeg vidéke éppen úgy magyar néptalaj legyen, mint ma is annak a része.”⁴⁴ A történész szerint Felsőőr és vidéke azért lehetne fontos kutatási téma, mert a terület annak ellenére is megőrizte magyar jellegét, hogy a magyar néptalajtól az újabb korokban elszakadt és etnikai szigetté alakult. Ezt a kutatási programot végül Kovács Márton valósította meg, akinek ebből készült monográfiája a *Település- és népiségtörténeti értekezések* sorozat 6. köteteként jelent meg 1942-ben.⁴⁵

Kovács nagyban támaszkodott a német népsziget-kutatás módszertanára, de az irányzat iránt szintén érdeklődő Szabó István, valamint egy felsőőri lelkész is segítette munkáját.⁴⁶ A történész szerint a honfoglaló magyarok elüldözték az itt talált népek többségét, frank–német telepések tehát biztosan nem maradtak a térségben. A felsőőri települések népei eredetileg határvédelmet láttak el, és lakosaik a honfoglalás után magyar eredetűek voltak.⁴⁷ Változás az etnikai arányokban csupán a 16–17. században következett be, amikor a magyar néptalaj visszaszorult: innentől kezdve a németek kaptak népi utánpótlást a török háborúk okozta veszteségek pótlására, a magyarok viszont nem. Döntő változás volt, hogy horvátok és németek töltötték be azt az űrt, amely a magyar néptalaj és Felsőőr között keletkezett. A horvát és német közösségekbe beolvadó magyarokat Kovács „előőrsöknek” nevezi, amelyek „feláldozták magukat” azért, hogy Felsőőr magyarsága megmaradjon.⁴⁸ Azonban ebben a történetben nem csak az etnikai szembenállás jelenik meg.

⁴³ Uo. 106.

⁴⁴ Uo. 107.

⁴⁵ Kovács Márton: A felsőőri magyar népsziget. (Település- és népiségtörténeti értekezések 6.) Bp. 1942.

⁴⁶ Felsőőr Szabó István népiségtörténeti narratívájában is fontos szerepet játszott, számára a vallásnak az asszimilációban játszott szerepére szolgáltatott példát. Szabó szerint Felsőőron a református többségű magyarsághoz a református németek könnyebben asszimilálódtak, mint a katolikusok. Szabó István: A magyar asszimiláció. In: *Erős Vilmos: Asszimiláció és retorika*. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Debrecen 2005. 26.

⁴⁷ Kovács M.: A felsőőri magyar népsziget i. m. 11–12.

⁴⁸ Uo. 29. Ezek az „előőrsök” ugyanis kimerítették a német és horvát népiség asszimilációs erejét, miközben Felsőőr magyar tömbje megőrizhette egységét.

Mályuszhoz hasonlóan ugyanis Kovács is negatív szerepet tulajdonított a nagybirtokoknak és a Batthyányiaknak, hiszen azok szerinte a felső- és alsóőri települések rovására terjeszkedtek, nem foglalkoztak magyar népi szempontokkal és idegen eredetű jobbágyságot alkalmaztak birtokaikon.⁴⁹ Az sem volt épp ellentétes Mályusz felfogásával, hogy Kovács a protestantizmus javára írta a felsőőri magyarság megmaradását, mivel annak élénk harcot kellett vívnia a katolikus, nyelvi kérdések iránt közömbös nagybirtokosokkal.⁵⁰ Könyve végén a történelem bírálta a modern kort és a kapitalizmust, mivel az megszüntette a nemesi kiváltságokat (a társadalom jogi kereteit), aminek következtében nagyobb számú „tájidegen” népesség érkezett a környékre, és ez felgyorsította a magyar népi egységek felbomlását. Az aktuális helyzetet Kovács sötéten látta, statisztikai adatokból, népdalok eltűnéséből és az oktatás államosításából arra következtetett, hogy a magyar lakosság aránya vészesen fogy.⁵¹

A Kovács által művelt népiségtörténetet militáns retorika jellemzi, nála a magyar és német néptalajok (mint hadseregek) valóságos háborút viselnek egymással, előre nyomulnak, visszavonulnak, utánpótlást szereznek, miközben a véráldozat legitimálja a földhöz való jogot.⁵² Ezzel együtt a mű társadalomtörténeti vonatkozásai figyelemreméltóak, a szerző család- és helységneveket rekonstruált, birtokpereket elemzett, népességi viszonyokat mutatott be. Az elkészített – nyilvánvalóan fontos – térképeket pedig csak a háború okozta papírhány miatt nem közölte munkájával együtt.⁵³

A *Felsőőri magyar népszízet* nagy visszhangot váltott ki a tudományos közéletben. Pais László, az Eötvös Collegium geográfus szakvezetője a *Földrajzi Közlemények*ben méltatta Kovácsot és kiemelte, hogy Felsőőr esetében 1848-ig a nemesség és a protestantizmus volt az a határ, amely falként védte a magyar közösséget.⁵⁴ A *Hadtörténelmi Közlemények* is elismerő hangon írt a könyvről, bár inkább csak tartalmi ismertetést közölt, amelyben a téma hadi vonatkozásait foglalta össze.⁵⁵ A *Századok* azonban egy rendkívül kritikus recenziót hozott le a műről. A Baranya népességtörténetével foglalkozó és inkább Belitzky János köréhez tartozó Taba István úgy látta, hogy Kovács munkája „nem elég elővigyázatos” ahhoz, hogy hatékonyan képviselje a nemzeti érdekeket. Szerinte ugyanis a könyv nem hangsúlyozza eléggé, milyen nagy különbség volt a magyar és német „népszízetképződés”

⁴⁹ A nagybirtok, mint a magyar népi „utánpótlás” akadályozója: Uo. 42.

⁵⁰ Uo. 55.

⁵¹ Uo. 71.

⁵² „Egy népnek annál több joga van földjéhez, mennél több áldozatot hozott érte.” Uo. 59.

⁵³ Mályusz Elemér szigorúságára egyébként jellemző, hogy memoárjában Kovács Márton munkájáról meglehetősen negatív értékelést írt. *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bp. 2021. 303–306.

⁵⁴ Pais László: Kovács Márton: A felsőőri magyar népszízet. [Könyvismertetés] *Földrajzi Közlemények* 71. (1943) 1. sz. 75–77.

⁵⁵ [Gyalóka]y [Jen]ő: Kovács Márton: A felsőőri magyar népszízet. [Könyvismertetés] *Hadtörténelmi Közlemények* 43. (1942) 223–224.

között: előbbi esetben a magyar „öslakosság” köré települtek (német, szláv) „idegenek”, utóbbinál viszont a német etnikai tömbök bevándorlás eredményeképp keletkeztek.⁵⁶ Ezt akár lehet értelmezni a Mályusz-féle népiségtörténet kritikájaként is, amiért az magyar nemzeti szempontból nem vizsgálta felül a német kutatás fogalmi alapjait. A recenzens kifogásolta még, hogy Kovács nem számolt azzal az eshetőséggel, hogy egyes helységek csupán azért tűnnek fel németül egy oklevélben, mert annak írója esetleg nem volt magyar. A felsőöri magyarság számának 1921 utáni csökkenése pedig Taba szerint nem a magyar népi „elgyengülésre” vezethető vissza, hanem egyértelműen a politika számlájára írható.⁵⁷

Bernhard Zimmermann grazi Burgenland-kutató történész a *Südburgenland-Forschungen* című folyóiratban reagált a kötetre. Elismerte ugyan Kovács forrásfeltáró kvalitásait, ám a középkori etnikai viszonyokkal kapcsolatban az osztrák hivatalos állásponttal értett egyet, írása végén pedig csípősen megjegyezte, hogy a felsőöri magyar népesség soha nem képezett jelentős kulturális erőt: szellemi kisugárzása csekély volt és még magyar nyelvű újságot sem adott ki.⁵⁸

Egy határvidék népi szempontú kisajátítása

A „másik fél” történetírásával való szembesülés óhatatlanul mentális határok konstrukciójához vezetett, ugyanis a „szomszédos történetírás” nem ritkán szintén nemzeti érdekek által motivált tételei fenyegetést jelentettek a szerzők saját identitására, történet szemléletének érvényességére. A kérdéssel kapcsolatos viták viszont azt is megmutatják, hogy nemcsak a más-más nemzethez való tartozás ténye szolgálhatott választóvonalaként: Mályusz és Kovács a népi nemzet sáncai mögül legalább olyan éles kritikával illették a politikai nemzetfelfogást valló hazai történészeket, mint az osztrák álláspontokat.⁵⁹

⁵⁶ „Ígéri ugyan az előszóban, hogy tisztázza majd, miként keletkezett a népsziget, de ezt a folyamatot, sajnos, nem látjuk. Pedig éppen e tekintetben van alapvető különbség a magyar és a legtöbb német népsziget között: az utóbbi t. i. bevándorlás következtében keletkezett, míg a mi esetünkben az öslakosság köré telepedtek idegenek, és így vált a magyarság szigetté.” *Taba István*: Kovács Márton: A felsőöri magyar népsziget. [Könyvismertetés] *Századok* 78. (1944) 539.

⁵⁷ Uo. 540.

⁵⁸ *Bernhard Zimmermann*: Kovács Márton: A felsőöri magyar népsziget. [Könyvismertetés] *Südburgenland-Forschungen* 9–10. (1944–1945) 441–442.

⁵⁹ A szellemtörténet például másképp közelített a határvidék kérdéséhez. Deér József a magyar „közösségérzés és nemzettudat” középkori történetéről írt 1934-ben. Ő úgy gondolta, hogy magyar nemzeti tudatról csak a 13. századtól kezdve lehet beszélni, ennek az érzésnek a kialakulásában pedig döntő szerepet játszott az az *élmény*, hogy a nyugati határvidéket – a németes műveltségű Kőszegiek „árulásának” következtében – meg kellett védeni az osztrákokkal és a csehekkel szemben. Lásd *Deér József*: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 4. i. m. 93–111.

A fent elemzett példa is jól mutatja, hogy egy többnemzetiségű régió csak azáltal volt integrálható egy nemzeti történelembe, ha azt valamilyen módon kisa-játították a róla író szerzők.⁶⁰ Daniel Woolf, egy nemrégiben megjelent, globális szemléletű historiográfiai összefoglaló mű szerzője a két világháború közötti *Volks-geschichtét* meglehetősen röviden tárgyalja, s azt mindössze a német „teutonizmus” régre visszanyúló tradíciójának tetőzéseként értékeli.⁶¹ Az irányzat és művelői munkásságának alapos ismerete azonban mégis elengedhetetlenül fontos a nemzeti történelmi érvelések mechanizmusainak és a történelemmel foglalkozó tudományos iskolák – olykor a riválisok teljes kizárására törekvő – versengésének megértéséhez. A népiségtörténeti tradíciók historiográfiai elemzése ahhoz a vitához is adalékokat nyújthat, amely a nacionalizmus-kutatásokon belül zajlik a népi és politikai nemzetfogalmak elemzésével és értékelésével kapcsolatban.⁶²

ETHNOHISTORICAL CONSTRUCTIONS OF HISTORIANS IN THE BURGENLAND-DEBATE PRIOR TO 1945

By László Dávid Törő

SUMMARY

The present study aims to discuss the ethnicity-based argumentation of historians as one important aspect of the Burgenland-debate prior to 1945. While stressing that this territory was a border region, the focus is on the various interpretations of population- and ethnohistory. The study also highlights the different points of view of the authors and the cooperation between historians and history teachers. In the debate there was not only an Austrian–Hungarian opposition present; the conflicting „schools” of Hungarian ethnohistory also rivalised in order to gain a hegemonic position in the discourse.

⁶⁰ A tanári szakma képviselői nem véletlenül tűntek fel nagy számban szerzőként is a Burgenland-vitákban. A középfokú oktatás nemzetépítésben játszott kulcsszerepét már többen elemezték: Eric Hobsbawm magyarázata szerint azok „az osztályok, amelyeknek a léte az írott anyanyelvtől függött, a társadalmilag szerény, de művelt középrétegek voltak; idetartoztak azok az alsó középosztálybeliek, akik iskolázottságot igénylő, nem manuális munkájuk révén kerültek ebbe a társadalmi rétegbe. [...] A nyelvi nacionalizmus frontvonalain vidéki újságírók, iskolamesterek és feltörekvő altisztek küzdöttek.” *Eric J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások.* Bp. 1997. 148–149.

⁶¹ *Daniel Woolf: A concise history of history: Global historiography from antiquity to the present.* Cambridge 2019. 240.

⁶² *Gyáni Gábor: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája.* In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Pozsony 2018. 87.